
Az 1921–1929 közötti reformok a középiskolai tanárképzés intézményrendszerében és ezek hatása a fővárosi tudományegyetemen¹

Bevezetés

Pukánszky Béla pályája előtt tisztelgve, aki maga is vizsgálta az 1924. évi XXVII. törvény megalkotásának folyamatát és hatásait a szegedi egyetem tanárképzésére, munkámban arra vállalkozom, hogy rövid áttekintést adjak arról, hogy a törvény megalkotásában hogyan vettek részt a fővárosi egyetemhez kapcsolódó középiskolai tanárképző intézmények (tanárképző intézet, tanárvizsgáló bizottság), s a törvény milyen hatással volt a tanárjelöltek gyakorlati képzésére.²

Az 1924. évi törvényhez kapcsolódó reformfolyamatok vizsgálata természetesen nem ismeretlen a magyar neveléstörténeti irodalomban, hiszen több szerző áttekintette már a tanárképzésről szóló törvény bevezetéséhez kapcsolódó előkészítő folyamatokat és azok hatásait akár a fővárosi (Kiss, 1987, 1991; Ladányi, 2008; Németh, 2009, 2012, Rakaczkiné, 1996), akár a debreceni (Orosz, 2012), a szegedi (Kékes Szabó és Pukánszky, 1998; Pukánszky, 1989a, 1989b, 2012–2013) vagy a pécsi egyetem (Kéri, 2017) vonatkozásában. Jelen tanulmány azonban egy új kronológiai keretet kínálva azt tárja fel, hogy a tanárképzés területén miként teljesedett ki az állami befolyásszerzés a szakértői csoportok kárára, s ez hogyan formálta át a tanárjelöltek elméleti és

¹ A tanulmány a MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Munkám a Magyar Pedagógia folyóirathoz 2024-ben benyújtott kéziraton alapszik azzal a különbséggel, hogy ott részletezően ismertettem a törvény előkészítésének folyamatát. Ebben a tanulmányban ez az aspektus azonban csak áttekintő jelleggel jelenik meg, s nagyobb teret szentelek a reform záróelemének, az 1929. évi gyakorlóiskolai szabályzat és ennek nyomán a gyakorlóiskolai tanárképzés átalakulásának ismertetésére (I. Garai, 2024).

gyakorlati képzésében, valamint a képesítésben szerepet játszó intézmények működését.

A tanulmány első felében a kutatás historiográfiai, elméleti és módszertani keretei kerülnek áttekintésre. Ezt követi a tanárképzés intézményének történeti fejlődését áttekintő rész, amely arról nyújt tájékoztatást, hogy a vizsgált intézmények 19. századi fejlődésének milyen irányai voltak. A munka második felében az újabb levéltári kutatások eredményeként az 1924. évi XVII. törvény előkészítésének és a törvény végrehajtási rendeleteinek megalkotását elemzem a professzióelméletek kritikai-hatalomelméleti fogalmainak segítségével. A tanárképző intézetek új szervezeti szabályzata és az új tanárvizsgálati szabályzat bevezetését követően azonban nem ért véget a reform, hiszen a gyakorlóiskolai oktatás keretei szintén megújultak. Így egy önálló fejezetben térek ki a pedagógiai gyakorlat alapelveinek átalakítására s arra, hogy a reformfolyamat tükrének egészében a gyakorlati képzés módosulása miként értékelhető.

A tanárképzés irodalmának historiográfiai áttekintése

A magyar középiskolai tanárképzés története kutatott terület a hazai irodalomban. Mind az országos oktatáspolitikai, mind a nagy hazai tanárképző műhelyek szempontjából több feldolgozás született tanulmányok, illetve monográfiák formájában (Felkai, 1983; Garai, 2023; Kékesszabó és Pukánszky, 1998; Kéri, 2017; Ladányi, 2008; Németh, 2005, 2009, 2012, Orosz, 2012, Vajda, 2022). A publikációk nagyobb része azonban a dualizmus felsőoktatási politikájára koncentrált. A két világháború közötti időszak kutatása kevésbé számít frekventált területnek, emellett ezt a korszakot a dualista érához hasonlóan, azzal egybevonva gyakran a „polgári oktatáspolitikai” periódusaként jellemzik, mintha az I. világháború által egymástól elválasztott évtizedek között lényegi azonosság volna.

Nagy Péter Tibor azonban több munkájában rámutatott arra, hogy a két világháború közötti időszak az oktatásügy területén az állami szerepfelfogás tekintetében jelentős fordulatot hozott. A világháború következményei miatt ugyanis az állami befolyás jelentősen megnövekedett. Ez nem csupán a finanszírozás, hanem a világnézeti elvárások és a tanügyigazgatás területén is erőteljesen jelentkezett. A befolyásszerzés, illetve -növekedés nem állt meg a közoktatás területén, hanem számos tekintetben érvényesült a felsőoktatásban is (Nagy, 2002, 2003, 2005).

Munkámban amellet fogok érvelni, hogy a tanárképzési törvény valójában egy 1921-ben elindult reformfolyamat egy állomásaként értékelhető, amely

ugyan a korábbi intézményrendszeri fejlődést új pályára állította, ám ez az új fejlődési irány az állami befolyás kiteljesítését szolgálta. Ez összességében a tanárjelöltek és a tanárképzést végző szakértői elitnek világnézeti-politikai ellenőrzését, ezáltal erőteljesebb állami felügyelet alá vonását eredményezte. A tanárjelöltek és az intézmények feletti ellenőrzés kialakításának technikája a képzés egységének standardizációjában érhető tetten.

Módszertani és elméleti keretek

A tanulmány egy olyan kutatáshoz kapcsolódik, amely deduktív és idiografikus kutatási stratégiát követ, hiszen a professzióelméletek kritikai-hatalomelméleti megközelítéséből származtatja alapfogalmait, s a kutatás kérdéseinek megválaszolásához valamennyi szóba jöhető releváns körülményt, forrást mérlegeli (Babbie, 2008; Szabolcs, 2001, pp. 84–87.).

A kutatás módszereiként elsődlegesen a levéltári dokumentumelemzés, illetve a másodlagos könyvészeti források elemzése szolgálnak. A levéltári forráskorpuszt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának K592, illetve K636 fondokban található, valamint az ELTE Egyetemi Levéltára 14/e., valamint 15/b. állagaihoz kapcsolódó iratok alkotják, amelyek a tanári professzió, professzionalizmus és professzionalitás fenntartásához, formálásához kapcsolódó intézményrendszer változásairól tudósítanak (Kiss, Szögi & Ujváry, 1988, pp. 199–208.).

A kutatás fogalmi keretei a professzióelméletek attribútumlistás megközelítésével szemben az 1970-es években kialakult kritikai-hatalomelméleti modellhez kapcsolódnak, amelynek fő állítása az, hogy a magasan kvalifikált szakértői csoportok monopolisztikus struktúrák, amelyek szolgáltatási ideológiájukat rákényszerítik klienseikre (Larson, 2017, pp. XVI–XVIII.). Ez az ideológia rendszerint etikai kódexükben érhető tetten, amely a kliensek számára ad eligazítást arról, hogy milyen alapelvek mentén vehetik igénybe a szakértők által kínált megoldásokat problémáik megoldásához. Eliot Freidson szerint lényegében ez a szolgáltatási ideológia maga a professzió, amely a szakértők által a gyakorlatban a diszkrecionális specializációnak, azaz elméleti képzettségüknek a kliens igényeit követő, szituatív jellegű alkalmazását jelenti (Freidson, 2001, pp. 24–28.).

A monopólium kialakításához az ideológia kliensekre történő kényszerítése mellett szükség volt az állam hozzájárulására, illetve a professziók és az egyetemek között egy különleges kapcsolat létrejöttére, amelynek köszönhetően a szakértői csoport teoretikus tudása ezoterikus és absztrakt formát öltött, illetve

standardizálódhatott a hivatáshoz tartozó egyes szakértők gyakorlati eljárásrendje (Freidson, 2001, pp. 96–99.; Larson, 2017, pp. 15–18.).

A kritikai megközelítést követve munkámban tehát a *professziót* egy hivatás feletti szakértői kontroll kialakítása értelmében használom. Az a folyamat, amelynek során a monopólium kialakul a szolgáltatási ideológia mentén a teoretikus tudás alkalmazásán keresztül, a *professzionalizáció*. Bár a fogalomnak több jelenésrétege ismert az irodalomban, a jelen tanulmányban a hivatáscsoport szakszerűsödéseként alkalmazom. A *professzionalizmus* a szakértői csoport kollektív protokolljára utal, amelyet gyakorlati helyzetekben a szakértők követnek. Ezeket azonban minden szakértő, a rá jellemző *professzionalitás* mentén, azaz egyedileg, a gyakorlati felkészülés során kialakított eljárásokkal alkalmaz. Előbbi tehát a hivatáscsoport kollektív eljárásait, tudásuk gyakorlati alkalmazását jelenti, utóbbi a szakértői csoporthoz tartozó egyes szakértők egyedi gyakorlatára utal (Horn, 2016, p. 132.).

Legvégül a kritikai megközelítés fontos elméleti újításához kapcsolódik a *deprofesszionalizáció* fogalma, amelyet eredetileg Marie R. Haug vezetett be az 1970-as években, de az ezredfordulóra integrálódott a kritikai-hatalomelméleti megközelítésbe. (L. Haug, 1972) A deprofesszionalizáció a történeti jellegű kutatásokban segíti a professzionalizáció folyamatát egy dinamikusabb keretben megragadni az állam és a szakértői csoportok változásain keresztül. Így a hivatáscsoportok deprofesszionalizációs pályára kerülhettek, amennyiben (1) az államhatalom megszüntette a professziós intézményeket, vagy (2) felfüggesztette a szakértői csoport egészének működési engedélyét, (3) egyoldalúan beavatkozott a szakértői utánpótlási folyamatokba, (4) fokozatosan megszüntette a szakértők kiemelt társadalmi státuszát vagy (5) a szakértői csoport működésének háttéréül szolgáló ideológiát (Freidson, 2001, p. 129.; Torren, 1975). A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás fő állítása az, hogy az 1921–1929 közötti reformfolyamat eredményeként a középiskolai tanári hivatás deprofesszionalizációs pályára került, mivel az állam a szakértői csoport által a tanárképzés területén várt standardizációs reformokat a felettük történő befolyásszerzésre használta fel, így a professzió kitétté vált a közvetlen állami beavatkozások irányában.

A középiskolai tanári hivatás formálásának intézményrendszere

A modern középiskolai tanári hivatás kialakulásában kulcsszerepet játszottak az 1849–1852 között lezajlott egyetemi reformok, amelynek eredményeként a bölcsészeti kar önálló fakultás lett, s feladatává immár a filológusok és tanárok

képzése vált. A humboldti egyetemeszményt követő reformok a tudományok szabad művelésére, a kutatás és a tanítás kölcsönösségére épült, amelyből következik egyik rendszerszintű problémája: a félévről félévre változó tanrend, amelyet a pesti bölcsészeti képzés esetében az infrastrukturális elmaradottság is súlyosbított (Németh, 2005, p. 181.; Pukánszky, 2012–2013, pp. 74–76.). Emiatt a tanárvizsgálatot hazánkban csupán 1862-től lehetett letenni a tanárvizsgáló bizottság létrehozásával. A képesítő intézmény megalkotása kifejezte az állam szimbolikus hozzájárulását a hivatás létrehozásához és a hivatásba belépők működéséhez a formálódó közoktatási intézményekben. A kvalifikációs standardokat a tanárvizsgálati szabályzat tartalmazta, amelynek megalkotása a bizottsági tagságukkal együtt érvényre juttatta az egyetemi tanárok professziós autoritását a tanári hivatás fölött (Garai, 2022a, pp. 52–57.)

A tanári hivatás fejlődésében a legnagyobb kérdés a 19. században az volt, hogy miként lehet a tanári professzionalizmust egységes standardok mentén fejleszteni az egyetemi tanszabadság megsértése nélkül. Emiatt több intézmény jött létre, amelyek közül az elsők az 1870-ben alapított tanárképezdek voltak, amelyek 1875-ben egyesültek M. Kir. Budapesti Középiskolai Tanárképezde néven (Németh, 2012, pp. 62–63.; Garai, 2022a, p. 148.).

A tanárképző intézet működése a korban állandó vitákat generált. Mivel tagsága nem volt kötelező, ezért eredeti hivatását nem tudta betölteni. Ennek következtében az 1887/1888. tanévben bölcsészkar tanárképző szemináriumok jöttek létre, amelyek azonban fokozatosan a szaktudományos képzés részeivé váltak (Németh, 2005, p. 211.). 1895-ben pedig egy harmadik intézmény, a párizsi École Normale Supérieure mintáját követő Báró Eötvös József Collegium is a tanári felkészítés elméleti szakasza rendszerezettebbé tételének céljával jött létre (Garai, 2016, p. 50.). Működésének eredményessége hatással volt a tanárképző intézet 1899-es szervezeti reformjára, amely a tanárképzés intézményeinek egymáshoz való viszonyát rendezte.

A tanárjelöltek professzionalitását lényegében a tanárképző intézet nevelés-tani szakosztályából 1872-ben létrehozott gyakorlóiskola formálta. A korabeli pedagógiai közvélemény a tanárképzés intézményei közül a gyakorlóiskolát tartotta az egyetlen eredeti magyar találmánynak és a tanárképzés legfontosabb szervének. Kármán Mór azonban a gyakorlóiskola pedagógiai alapelveit valójában Friedrich Herbart pedagógiai rendszerét követve Tuskion Ziller lipcsei, illetve Karl-Volkmar Stoy jénei gyakorlóiskoláiban szerzett tapasztalataira hagyatkozva alkotta meg (Pukánszky, 2012–2013, pp. 81–83.; Németh, 2012, pp. 60–63.).

A kialakult intézményrendszer legnagyobb problémája az volt, hogy a tanári professzionalizmus formálását végző intézmények tagsága a fővárosban

a bölcsészkar hallgatóság ötöde alatt maradt az I. világháború előestéjén, s az egyetlen vidéki tanárképző műhelyben sem terjedt ki az összes tanárjelöltre (Garai, 2023, p. 251.; Vajda, 2022, pp. 504–505.).

A reformfolyamat első lépései

Már a világháború előtt világos volt, hogy a 50.098/1888. (XII.20.) rendelettel kiadott tanárvizsgálati szabályzat elavult volt. A reformok szükségességét az 1918–1919-es időszak során bevezetett intézkedések, amelyek módosították a tanárképzés intézményes szerkezetét és a tanári képesítés megszerzésének feltételeit, még indokoltabbá tették (l. Garai, 2022a, pp. 252–279.).³

A reformfolyamat megindulását beárnyékkolták a tanárképzés személyi összetételébe, tantervébe történő beavatkozási kísérletek 1920 első felében.⁴ Ez arra kényszerítette a professziós szerveket, hogy együtt kérvényezzék a reformfolyamat kereteinek meghatározását a miniszteriális igazgatástól. A 5.725/1921. V. (V.14.) sz. rendelettel kiadott dokumentum 11 pontban határozta meg a reform alapelveit. Ezek közül számos a tanárképző intézet átalakítására vonatkozott. A VKM részletesen definiálta a tanárképző intézmények feladatát, képzési célját, s javasolta a tanárvizsgálatokra történő jelentkezéshez a kötelező tanárképző intézeti tagság megkövetelését. Előírta a tanárjelöltek kötelező testnevelését, illetve a torna mint harmadik szaktárgy választhatóságát.⁵

A tanárvizsgálati szabályzat megalkotásával kapcsolatban a VKM elvárta a szaktárgyak tanításához szükséges részletező követelmények kidolgozását. A

³ MNL OL K 592. 196. csomó, 23. tétel (1922) 1055/1921–1922. Melich János a budapesti országos középiskolai tanárvizsgáló bizottság ügyvezető alelnökének jelentése a tanárvizsgáló bizottság 1921/1922. évi működéséről. Budapest, 1922. június 21.

⁴ A tanárképző intézet élére váratlanul Békefi Remig zirczi apátot nevezte ki a VKM, aki nem a legtapasztaltabb tanácstag volt. Békefi felszentelt egyházi személyként történő kinevezése ráadásul azt a nyilvánvaló szándékot is tükrözte, hogy a kormányzat a szekuláris tanárképzés felügyelete felett a felekezetek számára kíván nagyobb befolyást biztosítani (Nagy, 2005, pp. 107–108.). Emellett a minisztérium tantervi változást is megpróbált keresztülvinni a tanárképző intézetben a testnevelés többi szaktárggyal történő azonos rangra emelésével. Ez azonban Teleki Pál ellenállásán megfeneklett. Teleki azonban nem szakértői érvelésen nyugvó ellenállásával győzte meg a VKM tisztviselőit, hanem politikai tekintélyével. Ez jelzi, hogy a reformfolyamat olyan légkörben indult meg és ment végbe, amelyben a tanárképzés szakértői testületeinek álláspontja érdemben kevésbé hatott a végrehajtó hatalom szándékaira (l. Garai, 2022b, pp. 67–70.).

⁵ ELTE EL 14/e. 3. doboz, 1. dosszié. 5.725/1921. V. A VKM értesítése a tanárképzés reformja ügyében tartott tanácskozásokról a budapesti tanárvizsgáló bizottság elnökségének. Budapest, 1921. május 14.

bizottságok összetételére vonatkozóan jelezte, hogy a középiskolai élethez közelebb álló „gyakorlati” szakemberek kinevezését tartja célszerűnek, ami olyan személyek bizottsági tagságát jelentette, akik hivataluknál vagy társadalmi helyzetüknél fogva a kultúrpolitikai kormányzat képviselői voltak a professziós szervben.

A vizsgálati követelmények általános kidolgozásával kapcsolatban új elemként jelent meg a vizsgafolyamatot lezáró pedagógiai vizsga egybekötése a próbatanítással, amely 1875 óta nem szerepelt a tanárvizsgálati szabályzatokban kötelező elemként (l. Garai, 2022, p. 282.). A gyakorlóiskolában gyakorlatot folytató tanárok a gyakorlati képzés jellege miatt rendszeresen tartottak ugyan próbatanítást, ám ez nem volt kötelező minden tanárjelöltre nézve.

A tanárvizsgálati szabályzat reformja

A teljes reformfolyamat a tanárvizsgálati szabályzat megújításával vette kezdetét, amelynek munkálatai összesen három szakaszban zajlottak le. Az első szakaszban a reform alapvetéseit foglalták össze, amelyeket időközben az 1921 májusában kiadott 5.725/1921. számú VKM-rendelet is befolyásolt. A tanárvizsgáló bizottság 1921. januári ülésén elhatározták, hogy a munkálatokba a vidéki tudományegyetemek mellett működő társbizottságokat is bevonják (Pécs, Debrecen, Szeged), emellett a budapesti bizottság tagjaiból munkacsoportokat alakítottak ki, amelyek a középiskolai szaktárgyak tanításához szükséges specifikus követelményeket dolgozták ki.⁶

A munkálatok második szakasza a szaktárgyi bizottságok eredményeinek összefoglalásával indult. Az észrevételek megvitatására egy, a társbizottságok képviseletével lezajlott 1922. január 28-i közös ülésen került sor. Itt elhatározták, hogy a vizsga folyamata követni fogja az 1888-as vizsgaszabályzat struktúráját, ám a vizsgafokok általános követelményeinek a megállapítására egy újabb albizottságot küldtek ki.⁷

A szabályzat megújításának harmadik szakaszában az albizottság által meghatározott általános követelmények megvitatására került sor egy két napig tartó ülésen 1923. február 22–23-án, amelyen a VKM is képviseltette magát. Az ülést követően készült el a tanárvizsgálati szabályzat végleges szövege, amelyet

⁶ ELTE EL 14/e. 11. doboz. Szinnyei József, a budapesti tanárvizsgáló bizottság elnökének összefoglalója a tanárvizsgálati szabályzat reformjának ügyében. Budapest, 1921.

⁷ ELTE EL 14/e. 3. doboz, 6. dosszié. Tv. 544/1925–1926. Szinnyei József elnök levele a VKM-miniszterhez a Tanárvizsgálati Szabályzat átdolgozásának munkálatairól. Budapest, 1925. október 30.

1923. augusztus 18-án a budapesti bizottság elnöke, Szinnyei József felterjesztett a VKM-be.⁸

Ugyan a minisztérium 1921. májusi elvárásait követve részletes függelék készült a szabályzathoz, ráadásul az általános követelmények kidolgozásába a VKM is bekapcsolódott, a jóváhagyására még évekig kellett várni a tanárképzés intézményeinek visszatérő figyelmeztetése ellenére, amelyre végül a 98.700/927 (IX. 11.). sz. VKM-rendelettel került sor.⁹

A tanárképző intézetek reformja

A VKM Békefi Remig tanárképző intézeti elnököt és Fináczy Ernő tanárképző intézeti tanácstagot bízta meg 1922 januárjában a tanárképző intézet új szervezeti szabályzatának, valamint a tanárképzési törvény tanárképző intézetekre vonatkozó részeinek kidolgozásával.¹⁰ Előbb a törvény megszövegezésére került sor, amely 1923 augusztusára a tanárvizsgáló bizottságra vonatkozó részekkel együtt került a törvényhozás elé, s nyert szentesítést az 1924. évi XXVII. törvényként (Pukánszky, 1989a, pp. 1046–1050.).

A jogszabály szövegéből jól kirajzolódik, hogy a minisztérium 1921-ben kitűzött legfőbb célja, amely egybevágott a tanárképző intézmények kérésével, is teljesült: kötelezővé vált a tanárképesítés elnyeréséhez a tanárképző intézet tagsága. A gyakorlati év vonatkozásában ugyanakkor a törvény megengedően fogalmazott, hiszen eltöltésének elsődleges módjaként a tanárképző intézeti székhelyeken működő gyakorlógimnáziumokat határozta meg a jogszabály, de a gyakorlás elvileg engedélyezhető volt más nyilvánossági joggal rendelkező középiskolában is.

A törvényben tetten érhető központosítási szándék a tanárképző intézetek új szervezeti szabályzatainak kidolgozására is hatással volt, ugyanis a professzionalizmus formálásának egyedüli intézményeként határozta meg a tanárképző intézetet,¹¹ a professzionalitás formálásának egységes protokollok mentén tör-

⁸ MNL OL K 636. 197. doboz, 30. tétel (1925). Tv. 81/1923–1924. Szinnyei József, a budapesti középiskolai tanárvizsgáló bizottság elnökének felterjesztése a Tanárvizsgálati Szabályzat módosítása tárgyában. Budapest, 1923. augusztus 18.

⁹ ELTE EL 14/e. 3. doboz, 8. dosszié. 98.700/927. IV. sz. A VKM-miniszter rendelete az új Tanárvizsgálati Szabályzat jóváhagyása tárgyában. Budapest, 1927. szeptember 11.

¹⁰ ELTE EL 14/e. 3. doboz, 2. dosszié. 5734/921.V. sz. A VKM-miniszter levele Békefi Remig, a budapesti tanárképző intézet elnökének a tanárvizsgálati reformok ügyében. Budapest, 1922. január 19.

¹¹ MNL OL K 636. 227. doboz, 30. tétel (1926). TK. 330/1924–1925. Petz Gedeon, a budapesti tanárképző intézet igazgatójának levele a VKM-miniszterhez a tanárképző intézet új szerve-

ténő standardizációjára a törvény szövegét pontosítva egyedüli intézményként jelölte ki a gyakorlógimnáziumot. A tanárvizsgáló bizottságokhoz hasonlóan a 10 tagú igazgatótanácsból két helyet a „gyakorlat” szakemberei, azaz tankerületi főigazgatók és tanítórendek iskoláinak igazgatói számára tartottak fent.¹²

A tanárképző intézetek átalakításával teljesült az a kormányzati célkitűzés, hogy tagságának kötelezővé tételén keresztül valamennyi tanárjelölt képzése felett felügyeletet gyakorolhatott az intézmény. A tanárképző intézeti tanács tagjainak gondos megválogatásán keresztül pedig a tanárképzés szakértői elitje felett is ellenőrzést alakíthatott ki a kultuszpolitika.¹³ Így a professzionalizmus standardizált formálásának igénye valójában az állami befolyás kiteljesítésének eszközévé vált.

Ezt jól szemlélteti, hogy a központosítási és befolyásszerzési folyamat nem csupán a fővárosi intézményt érintette, hanem kiterjedt valamennyi tanárképző műhelyre. Az új szervezeti szabályzatot a törvény szövegét és végrehajtási rendeleteit megalkotó, úgynevezett egyetemközi bizottság ülésén Petz Gedeon, a fővárosi tanárképzőintézet igazgatója ugyanis azzal mutatta be vidéki kollégáinak, hogy az mintaként szolgáljon saját tanárképző intézeti szervezeti szabályzataik létrehozásához.¹⁴ Ennek megfelelően a fővárosi intézmény új szabályzatának jóváhagyásakor annak utóirataiként egyszerre nyertek hozzájárulást a vidéki tanárképző intézetek új szabályzatai is a kultuszminisztertől.¹⁵ A reform tehát a tanárképző intézmények kéréseit ugyan teljesítette, de ennek ürügye alatt lehetőséget adott a kultuskormányzat számára, hogy a szakértői testületekben elhelyezve támogatóit, illetve működésüket uniformizálva befolyást alakítson ki a professziós intézmények felett.

zeti szabályzata ügyében. Budapest, 1925. május 30.

¹² ELTE EL 15/d. 13. doboz, 7. dosszié. A Budapesti Középiskolai Tanárképző Intézet Szervezeti Szabályzata, 1924. 4. §.

¹³ A megváltozott igazgatótanácsban több személy, beleértve a „gyakorlat” szakembereit, akiket kifejezetten felekezeti kötődésük miatt jelöltek a tisztségre, a kormányzati kultuszpolitika képviselői közül került ki. L. MNL OL K 636. 198. doboz, 30. tétel (1925). Tk. 685/1924–1925. Petz Gedeon, a budapesti középiskolai tanárképző intézet igazgatójának jelentése a VKM-miniszterhez az 1924/1925. tanévről. Budapest, 1925. június 20.

¹⁴ MNL OL K 636. 227. doboz, 30. tétel (1926). TK. 330/1924–1925. Petz Gedeon, a budapesti tanárképző intézet igazgatójának levele a VKM-miniszterhez a tanárképző intézet új szervezeti szabályzata ügyében. Budapest, 1925. május 30.

¹⁵ MNL OL K 636. 227. doboz, 30. tétel (1926). 79.000/1925. IV. A VKM IV. ügyosztályának intézkedése a budapesti, szegedi, debreceni és pécsi középiskolai tanárképző intézeti szervezeti szabályzatainak jóváhagyásáról. Budapest, 1925. október 14.

A reform áthelyeződése a szakértői intézményeken kívüli térbe: az egyetemközi bizottság működése

A kultuszkormányzat egy egyetemközi bizottság életre hívásával kívánta a tanárképzési törvényt és az annak végrehajtási rendeleteiként kidolgozott tanárvizsgálati szabályzatot, illetve az időközben elkészült tanárképző intézeti szabályzatot harmonizálni. Erre a folyamatra nem a szokásos szolgálati úton, a minisztérium és az intézetek külön-külön történő egyeztetésével került sor, hanem a szakértői téren „kívül”, egy egyetemközi bizottság életre hívásával. Ennek egybehívása 1925. június 15-én történt meg, amit a VKM kérésére a budapesti tanárképző igazgatója, Petz Gedeon és a tanárvizsgáló elnöke, Szinnyei József vezettek. Az ülés résztvevőit minden tudományegyetem bölcsészeti kara jelölhette ki, akik közül a miniszter maga döntött a résztvevők személyéről. A kiválasztás azt az alapelvet követte, hogy a bölcsészkarok mellett működő tanárképző intézetek és tanárvizsgáló bizottságok elnökei és természettudományos tagjai közül egy-egy személy képviselje egyetemét.¹⁶

Nyitott kérdés a tanárképző intézetek szervezeti szabályzatainak ügyében nem maradt, mivel az ülést megelőzően a fővárosi intézet végleges szabályzata elkészült, így Petz Gedeon egyszerűen a vidéki egyetemek küldötteinek figyelmébe ajánlotta annak követését. Ez különösen a szegedi intézet képviselői számára okozhatott sérelmeket, ahol 1874 óta működött tanárképző intézet (l. Vajda, 2022; Pukánszky, 2012–2013), így tekintélyes pedagógiai hagyományát az átdolgozáskor háttérbe szorították a standardizációs irányelvek, s alkalmazkodnia kellett a fővárosi szabályzat alapelveihez.¹⁷

A tanárvizsgálati szabályzat újratárgyalása ugyanakkor az 1923 augusztusában a VKM-hez benyújtott és véglegesítettnek gondolt változat átdolgozását eredményezte. A VKM ugyanis azt akarta elérni, hogy a benyújtás óta eltelt időszak középiskoláztatást érintő törvénykezési változásainak eredményei megjelenjenek a szabályzatban. Ezt az álláspontot az ülésen eredményesen képviselték a minisztérium küldöttei, így a szabályzat szövegét harmonizálták az időközben elfogadott középiskolai és tanárképzési törvényekkel. A kultusztárca tehát a szakértői téren kívülre helyezett ülést és az arra meghívott szakértőket

¹⁶ MNL OL K 636. 197. doboz, 30. tétel (1925). 21.434/1925. IV. Intézkedés a középiskolai tanárok képesítéséről és képzéséről szóló 1924: XXVII. tc. végrehajtási munkálataival megbízandó bizottság megalakítására. Budapest, 1925. február 21.

¹⁷ MNL OL K 636. 227. doboz, 30. tétel (1926). 79.000/1925. IV. Intézkedés a budapesti, szegedi, debreceni és pécsi középiskolai tanárképző intézeti szervezeti szabályzatok jóváhagyása ügyében. Budapest, 1925. október 14.

arra használta fel, hogy az előzetesen a hagyományos ügymenetben kialakított vizsgaszabályzatot felülírja.

Ezzel a hatalomtechnikai lépéssel a minisztérium eredményesen tudta érvényesíteni hatalmi, központosító törekvéseit, hiszen uniformizálta a tanárképző intézetek szervezeti szabályzatait, és azt is elérte, hogy az előzetesen kialakított vizsgaszabályzat módosuljon. Bár az egyetemenközi bizottság jobbra a professziós szervek képviselőiből állt, az intézményesített eljárásrend felülírásával lényegében egyszerű kodifikációs szerep hárult a meghívottakra. A törvény megalkotásában és a szakértői testületek működését szabályozó dokumentumok harmonizálásának folyamatában a korábban kialakult egyensúlyi helyzet így a minisztérium javára mozdult el. Lényegében a személyi kinevezések, a tantervi beavatkozási kísérletek, valamint a reform alapelveinek a kijelölése által meghatározott mederben zajlottak le a tanárképzési reform lényeges mozzanatai. Így a tanárképzés 19. századból örökölt strukturális problémáinak a kezelése mellett a tanárképzés szakértői kitetté váltak a direkt állami befolyásolási kísérleteknek, ami deprofesszionalizációs pályára helyezte fejlődésüket.

A minisztériumot tehát csak részben vezette a tanárképzés intézményei által régóta jelzett szerkezeti problémák megoldása. Ennek bizonyítéka, hogy az átdolgozott tanárképző intézeti szervezeti szabályzatokat, amelyek a tanárképzési intézményrendszer csúcsára a megreformált tanárképző intézeteket helyezték, még 1925-ben jóváhagyta a VKM. A tanárvizsgálati szabályzatokat azonban megváltoztatták 1927 novemberében azt követően, miután a tanárképző intézetek jelezték a kultusztárca felé, hogy a tanárképzés működésének egésze veszélybe került az új tanárvizsgálati szabályzat kihirdetésének elmaradása miatt. A tanárképző intézeti tanterveket (utasításokat) ugyanis az új vizsgaszabályzat szerint kellett volna megalkotni.¹⁸

A professzionalitás formálásának egységes protokollok mentén történő standardizációja

Az 1921-ben megkezdett reform azonban nem ért véget a törvény, a tanárképző intézeti szervezeti szabályzat és a tanárvizsgálati szabályzat megalkotásával, illetve átalakításával. A tanárjelöltek professzionalitásának egységes

¹⁸ MNL OL K 636. 303. doboz, 26. tétel (1928). Tk. 681/ 1925–1926. /1926–1927. Petz Gedeon, a budapesti állami középiskolai tanárképzőintézet elnökének levele a VKM-miniszterhez a középiskolai tanárvizsgálati szabályzat életbeléptetése tárgyában. Budapest, 1926. december 15.

protokollok mentén történő formálása szintén a tanárképzés szakértőinek régi sérelme volt, ugyanis 1924 előtt az 1888-as vizsgaszabályzat szerint bármilyen nyilvánossági joggal rendelkező gimnáziumban el lehetett végezni a gyakorlótanítást, s a felsőoktatási tanulmányok egy évvel történő meghosszabbítása is elfogadható volt pedagógiai gyakorlatként (Garai, 2022, p. 281.). Emiatt a gyakorlatok eltöltése és igazolása körül rendkívül sok volt a jelöltek körében a visszaélés. Így a reformfolyamat kezdetekor a professzionalizmus formálása mellett a jelöltek professzionalitásának egységes protokollok mentén történő képzése volt a másik olyan cél, amelyet a tanárképző szakértői elitjei szerettek volna teljesíteni.

Ennek megoldására két mód mutatkozott a fővárosban. Az első a meglévő gyakorlóiskolai kapacitások fejlesztése, aminek eredményeként az 1872-ben alapított gyakorlóiskola mellé további gyakorló jellegű intézményeket jelölt ki a tanárképző intézet javaslatára a VKM. Erre azonban csupán a reformot követően, 1930-ban került sor, ekkor a 252-19/1930 (II. 25.) számú rendeletben a női jelöltek részére gyakorlati helyül az Erzsébet Nőiskolát és a Mária Terézia Leánylíceumot, a 10.665/1931. (XII. 4.) rendelettel pedig a férfijelöltek részére a VI. kerületi Báró Kemény Zsigmond Reáliskolát jelölte ki a kultuszárca.¹⁹ A gyakorlóiskola kitüntetett helyzetét azonban több tényező volt hivatott biztosítani ebben az új rendszerben. Egyfelől már a reform kezdeti szakaszában, 1922-ben a VKM 41.573/1922. sz. rendeletével lehetővé tette, hogy a szakvizsgát tett férfi középiskolai tanárjelöltek közül a gyakorlógimnázium 40 főt kiválogasson. Ez rendszerint a legjobb vizsgaeredménnyel rendelkező hallgatók, köztük számos Eötvös Collegiumhoz tartozó jelölt kiválogatását eredményezte.²⁰ Az intézet rendelkezett gyakorlóévi ösztöndíjjal is, amelyet rendszerint a jó előmenetelű, de szegényebb sorsú tanárjelöltek kaphattak meg. Emellett a 9000/1927. (XI.1.) kormányrendelet értelmében az intézetben tanító tanárok szolgálati idejéhez hét évet hozzászámítottak juttatásaik megállapításánál, így elérhették a VI. és az V. fizetési osztályokat, amelyek a gimnáziumi igazgatók, egyetemi tanárok részére voltak fenntartva (Kiss, 1987, p. 182.). A gyakorlóiskola és a gyakorló jellegű intézetek közötti elnevezésbeli különbség tehát arra utalt, hogy a gyakorló jellegű intézetek sem személyzeti ellátottságban, sem pedig a gyakorlás körülményeinek biztosításában nem vetekedhettek a Trefort utcai mintagimnáziummal. Így

¹⁹ ELTE EL 15/b. 9. doboz, 4. dosszié. Tk. 2173/1932–1933. Petz Gedeon, a budapesti középiskolai tanárképző intézet elnökének jelentése az 1932–1933. évről. Budapest, 1933. június 30.

²⁰ ELTE EL 14/e. 7. iktatókönyv. 41.573/1922. IV. A VKM rendelete a szakvizsgázott tanárjelöltek gyakorlati évének eltöltéséről. Budapest, 1922. április 3.

a professzionalitás egységes protokollok mentén történő formálása vágyott álom maradt infrastrukturális szempontból.

A második mód a gyakorló tanárjelöltek professzionalitásának egységes alapelvek mentén történő kialakítására a gyakorlótanítás lefolytatásának standardizálása volt. Erre a Staud János gyakorlóiskolai igazgató által kidolgozott Gyakorlóévi Szabályzat és Utasítás szolgált, amelyet a VKM az 525-5-18/1929 (VI. 16.) sz. rendeletével hagyott jóvá. A szabályzat részletesen tartalmazta a gyakorlóév egyes szakaszainak feladatát, a három heti gyakorlás és a módszeres értekezletek (theoretikumok) lefolytatásának alapelveit, valamint a próbatanítás bírálatának szempontrendszerét. A gyakorlóév során azonban a jelölteknek párhuzamosan szaktárgyi tanítási módszertant, gyorsírást, iskola-egészségtant és az 1937/1938. tanévtől légmentes alapismereteket is hallgatnia kellett.²¹ A szabályzat bevezetése tekinthető az 1921 óta tartó folyamat záró szakaszának, mivel a professzionalizmus mellett a professzionalitás formálását végző intézményrendszer működésének alapelvei is ekkor kerültek egységesítésre.

A professzionalitás egységes protokollok mentén történő formálásának, így a gyakorlóévi szabályzat és utasítás előírásainak azonban valójában nem sikerült a két világháború közötti időszakban egységes módon érvényesülni, mivel a tanítórendekhez tartozó és az alacsony szociális státuszú hallgatók gyakran kaptak felmentést egy félévi gyakorlást követően a tanárképző intézet székhelyén folytatott gyakorlat alól. Az egy évi karpaszományos katonai szolgálatot teljesítőket pedig a féléves gyakorlás kedvezménye automatikusan megillette. Végül a tanárjelöltek egységes gyakorlati képzése a VKM 94.500/1942.IV.1. (XI. 7.) számú rendeletén futott zátonyra végleg, amely a nagyfokú tanárhiány miatt mindössze három heti gyakorlást követően lehetővé tette tanári óraadói feladatokat vállalását, akár tanárképző intézeti székhelyen kívül is. Bár a tanárképző intézetbe ebben az esetben is szükséges volt beiratkozni, óráit látogatni, de a gyakorlás alapelveit nagyrészt nem a gyakorlóiskolában vagy gyakorló jellegű intézményekben nyerték a jelöltek.²² Így végső soron a reformfolyamatnak az egységes gyakorlati képzésre vonatkozó ígérete nagyrészt beteljesületlen maradt. Így a tanárképzés intézményrendszerének nem csupán a kiterjesztett kormányzati befolyással kellett szembenézni, hanem a deprofesszionalizáció másik nyilvánvaló jeleként a fenyegetően növekvő tanárhiánnyal, illetve a végzett tanárok igen eltérő mértékű gyakorlati felkészültségével.

²¹ ELTE EL 15/b. 6. doboz. 350/1932. Szabályzat és Utasítás a középiskolai tanárjelöltek gyakorlati képzéséről. Kiadott a M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek 1929. évi 525-5-18. számú rendeletével. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1929.

²² ELTE EL 14/e. 6. doboz. 94.500/1942.IV.1. A VKM-miniszter rendelete a gyakorlati tanítás átmeneti szabályozásáról. Budapest, 1942. november 7.

Összefoglalás

A magyar középiskolai tanárképzés I. világháború előtti fejlődése tagolt intézményrendszert eredményezett. A tagoltság a humboldti egyetemi modellt követő bölcséleti képzés hiányosságainak a következménye volt. A tanári professzió kialakítása miatt szükségesnek tűnt olyan intézmények szervezése, amelyek a tanárság professzionalizmusát, azaz a tanárok szaktudományos felkészültségét hivatásuk ellátására egységesen formálja. Az 1867 utáni alkotmányos kormányzat ezt oly módon orvosolta, hogy a bölcsészkarai képzést kiegészítő intézményeket hozott létre a kar belső működésébe történő beavatkozás elkerülésére. Ezért cserébe a szaktérői csoport tagjai működésükön keresztül hozzájárultak a társadalmi megújuláshoz és a magyar kulturális értékek képviseléséhez.

Az 1918 utáni kormányzatok bizalmatlanul szemlélték a nemzetállami fejlődés korábbi szakaszában kialakult szakértelmiségi csoportokat, s ennek megfelelően igyekeztek ellenőrzésük lehetőségeit kiszélesíteni. Ez a törekvés fejeződött ki a tanárvizsgálati szabályzat megújításán keresztül a középiskolai tanárképzési intézményrendszer 1921–1929 közötti reformfolyamatában. A tanárképzési törvény a középiskolai tanárképző intézeteket felruházta a teljes képzés felügyeletével egységesítve ezzel a tanárjelöltek professzionalizmusának formálását. Ez azonban súlyos következménnyel járt, a reformfolyamatot ugyanis a VKM irányította, s elérte a professziós intézmények szakértői döntésein alapuló szabályozásának felülírását, közelebb vonva ezzel a politikai döntéshozatalhoz az egész intézményrendszert. A politikai beavatkozás állandó lehetősége, amely a személyi kinevezésekben is tetten érhető a megújult intézményekben, deprofesszionalizációs pályára helyezte a tanárképzés intézményeit.

A deprofesszionalizációs pálya a jelöltek professzionalitása egységes protokollok mentén történő képzésének kialakítási kísérlete során is tetten érhető. Az 1872-ben létrehozott gyakorlógimnázium a tanárképzés más intézményeivel közösen vett részt a középiskolai tanári professzió kialakításában, fenntartásában a jelöltek professzionalitásának formálásán keresztül. Egymaga azonban a jelöltek gyakorlati képzését nem láthatta el, ami újabb gyakorló jellegű intézmények kijelöléséhez vezetett. A gyakorlóévi szabályzat és utasítás 1929-es megalkotása ellenére az eltérő infrastrukturális adottságok és az egyre növekvő tanárhány miatt egységes protokollok mentén történő gyakorlati képzést nem sikerült létrehozni. Így az 1921–1929 közötti reformfolyamatban a tanárképzés szakértői csoportja által vágyott elemek mindössze részben teljesültek.

Levéltári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (ELTE EL)

- 14/e. A Budapesti Tanárvizsgáló Bizottság elnökségnek iratai, 1862–1949.
- 3. doboz. A Tanárvizsgáló Bizottság elnökségének iratai, 1920–1929.
- 6. doboz. A Tanárvizsgáló Bizottság elnökségének iratai, 1942.
- 11. doboz. A Tanárvizsgáló Bizottságra vonatkozó rendeletek, szabályzatok, módosítási javaslatok.
- 7. iktatókönyv, 1920–1922.

15/b A Tanárképző Intézet vezetőségének iratai

- 6. doboz, 1931–1932, 1254–2550.
- 9. doboz, 1932–1933, 1251–2173.

15/d. A Tanárképző Intézet vezetőségére vonatkozó vegyes iratok

- 13. doboz. Iratok, 1899–1948.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 592 VKM V. ügyosztály, Középiskolák 1919–1944.

- 196. csomó, 23. tétel (1922). Tanárképző Intézet Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyei.

K 636. VKM IV. ügyosztály, Egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek ügyei, 1919–1944.

- 197. doboz, 30. tétel (1925). Tanárképző Intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottságok ügyei, 1925.
- 198. doboz, 30. tétel (1925). Tanárképző Intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottságok ügyei, 1925.
- 227. doboz, 30. tétel (1926). Tanárképző Intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottságok ügyei, 1926.
- 303. doboz, 26. tétel (1928). Tanárképző Intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottságok ügyei, 1928.

Irodalom

- Babbie, E. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Felkai L. (1983): A budapesti gyakorlógimnázium munkája és a tanárképzés története a XIX. század második felében. In: Felkai L. (szerk.): *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus korából*. Tankönyvkiadó, Budapest. 263–303.
- Freidson, E. (2001): *Professionalism. The Third Logic*. Polity Press, Cambridge.
- Garai I. (2022a): *A középiskolai tanári professzió intézményesülésének folyamatai. A tanárvizsgáló bizottság és a tanárképző intézet működése a pesti tudományegyetemen az 1862–1919 közötti időszakban*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Garai I. (2024): A deprofessionalizálódó középiskolai tanárképzés a két világháború között. A tanárképzés 1921–1929 közötti reformja. *Magyar Pedagógia*, **124**. 1. p. 3–26. <https://doi.org/10.14232/mped.2024.1.3>
- Garai I. (2022b): A szakértői autoritás korlátozására tett kísérletek a középiskolai tanárképzés területén az első világháborút követően. *Iskolakultúra*, **32**. 10. p. 62–76. <https://doi.org/10.14232/iskkult> Letöltés: 2024. április 5.
- Garai I. (2016): A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950. 2. kiad. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Haug, M. R. (1972): Deprofessionalization: An Alternate Hypothesis for the Future. *The Sociological Review*, **20**. 1. p. 195–211.
- Horn, K.-P. (2016): Profession, Professionalisation, Professionalism, Professionalism – Historical and Systematic Remarks Using the Example of German Teacher Education. *British Journal of Religious Education*, **38**. 2. p. 130–140.
- Kékes Szabó M. & Pukánszky B. (1998): Oktatásméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári-szegedi egyetemen. (1872–1934). In: Kékes Szabó M. & Pukánszky B. (szerk.): *A tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1934*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest. p. 5–52.
- Kéri K. (2017): Csomópontok a magyarországi (és pécsi) tanárképzés történetében. In: Kurucz R. (szerk.): *A pedagógusképzés évszázadai a Kárpát-medencében*. Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd. p. 9–22.
- Kiss Istvánné (1991): Szemelvények a budapesti egyetemi tanárképző intézet gyakorlógimnáziumának jegyzőkönyveiből (1924–1944). Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Kiss I.-né (1987): *A Trefort utcai „minta”*. Az ELTE Ságvári Endre Gyakorlóiskola története. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Kiss J. M. & Szógi L. & Ujváry G. (1988, szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára Repertórium, 1635–1975*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.
- Ladányi A. (2008): *A középiskolai tanárképzés története*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Larson, M. S. (2017): *The Rise of Professionalism. Monopolies of Competence and Sheltered Market*. Routledge, London – New York.
- Nagy P. T. (2005): Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945. *Iskolakultúra*, **15**. 6–7. p. 3–229.
- Nagy P. T. (2002): *Hajszálcsövek és nyomáspontok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Nagy P. T. (2003): Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra*, **13**. 6–7. p. 63–72. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00072/pdf/iskolakultura_EPA00011_2003_06_07_063-072.pdf Letöltés ideje: 2024. április 7.
- Németh A. (2009): A magyar középiskolai tanárképzés és szakmai professzió kialakulása a 18–20. században. *Educatio*, **18**. 3. p. 279–290. <http://real.mtak.hu/36274/> Letöltés: 2024. április 7.
- Németh A. (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh A. (2012): *Magyar Pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák I. 1775–1945. Nemzeti fejlődési trendek, nemzetközi recepciós hatások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Pukánszky B. (1989a): A középiskolai tanárképzés 1924-es reformja Magyarországon. *Pedagógiai Szemle*, **39**. 11. p. 1045–1055.
- Pukánszky B. (2012–2013): A tanárképző intézet szerepének alakulása a magyarországi tanárképzés történetében. *Pedagógusképzés*, **10–11**. 39–40. p. 73–91. <https://doi.org/10.37205/TEL-hun.2012-2013.06> Letöltés ideje: 2024. április 7.
- Pukánszky B. (1989b): Személyiségpedagógia és tanárképzés. Schneller István munkássága. Kandidátusi doktori értekezés. József Attila Tudományegyetem, Szeged. <http://www.pukanszky.hu/szemped.pdf> Letöltés ideje: 2024. április 5.
- Rakackziné Tóth K. (1996): A szervezett tanárképzés kialakulása a budapesti tudományegyetemen. Mozaikok a középiskolai tanárképzés történetéből. *Magyar Pedagógia*, **96**. 2. p. 157–168. http://misc.bibl.u-szeged.hu/13760/1/mp_1996_002_6126_157-168.pdf Letöltés ideje: 2024. április 5.

- Szabolcs É. (2011): Deduktív (Analitikus) jellegű kutatások. In: Falus I. (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó Kft., Budapest. p. 84–94.
- Torren, N. (1975): Deprofessionalization and its Sources. *Sociology of Work and Occupations*, 2. 4. p. 323–337.
- Orosz G. (2012): Tanárvizsgáló Bizottság, Tanárképző Intézet. In Orosz I. & Barta J. (szerk.): *A debreceni egyetem története 1912–2012*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. p. 230–244. <https://mek.oszk.hu/18400/18465/18465.pdf>
Letöltés ideje: 2024. április 5.
- Vajda T. (2022): A tanárképzés és a gyakorlóiskola története. In: Antal T. & Vajda T. (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története*. 2. kötet. *A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig 1872–1921*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged. p. 493–528.